

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1890 -1922 Թ.Թ.

Էպիջենք՝ ՀԱՅԿ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
Խմբագիր՝ ՀԱՅ ԲԱՐԱՔԵՐԵՐԸ

- 1 Կոտայք
- 2 Արևոց
- 3 Կոտայքառական
- 4 Արշ
- 5 Անձուրակ
- 6 Բայսթի

Բարեհայտ թվական Եղիշե թ.

- 7 Եղիշեալուս
- 8 Օյսի
- 9 Ազու
- 10 Ֆարսան
- 11 Խափիս
- 12 Հայկանց
- 13 Խաչատրուն
- 14 Ար Արար
- 15 Ար Շահար
- 16 Ար Խաչատր
- 17 Ար Խաչատրուն
- 18 Խաչատրուն դ.

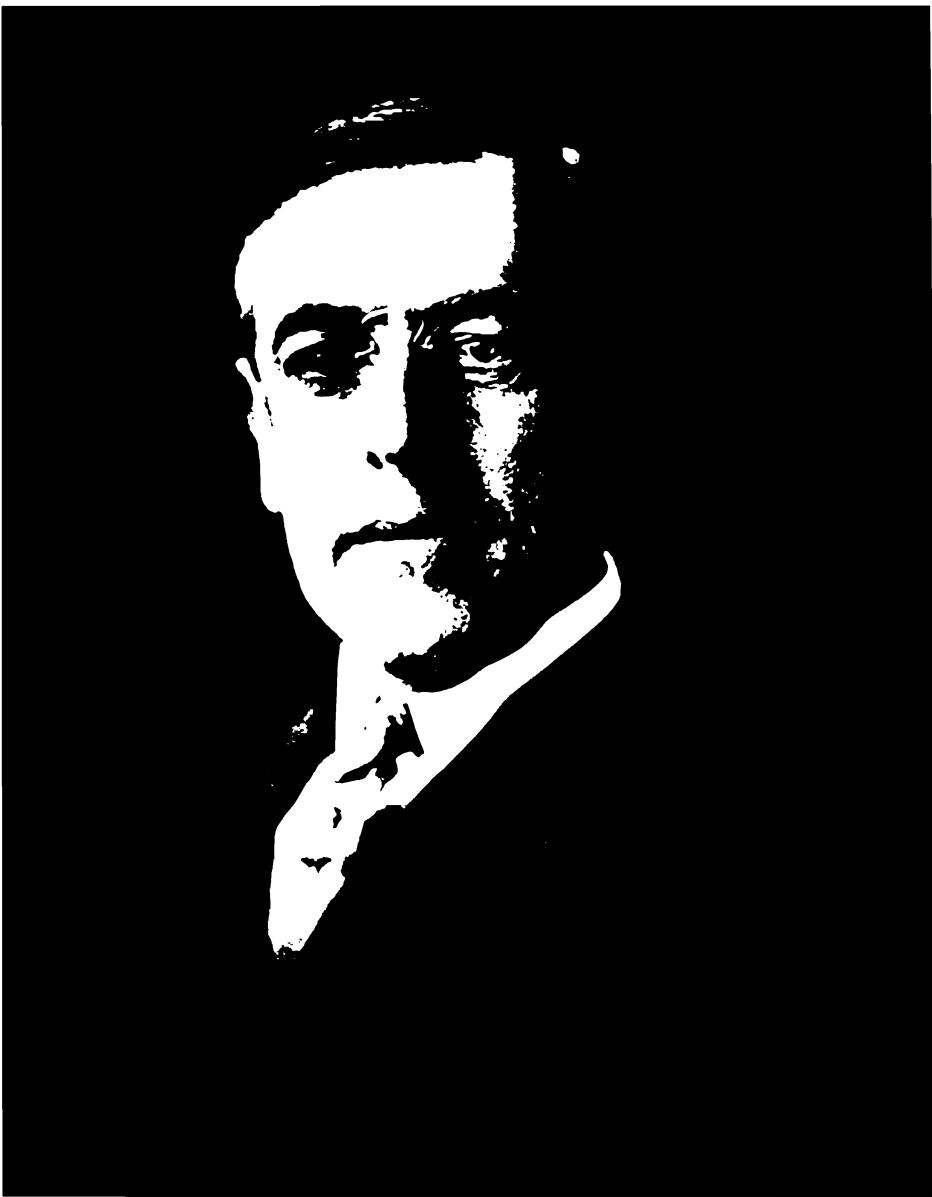
ՄԱԿԱՐԱՐ 1 : 3,500,000

Կայունական պահպանինքներ

- 1 Հռոմեական
- 2 Կովկաս (Անտառական)
- 3 Երևան (Շահար)
- 4 Կոտայք
- 5 Կոտայքառական
- 6 Բայսթի
- 7 Արշ

Բարեհայտ թ. 9. ԱՄՐԱՅԻՆ

Վարդոն Թոմաս Վիլսոն

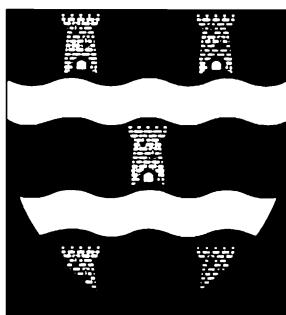
(դեկտեմբեր 28, 1856 – փետրվար 3, 1924)

ГАЙК КАЗАРЯН

АРБИТРАЖНОЕ
РЕШЕНИЕ
ВУДРО
ВИЛЬСОНА
О РАЗГРАНИЧЕНИИ
ТЕРРИТОРИЙ МЕЖДУ
АРМЕНИЕЙ И
ТУРЦИЕЙ

книга вторая

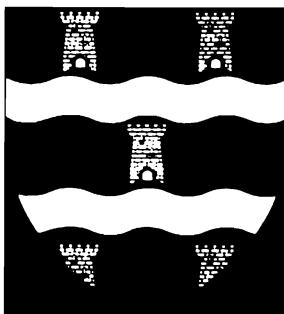

ЕРЕВАН 2012

ՀԱՅԿ ՊԱԶԱՐՅԱՆ

ՎՈՒԴՐՈ
ՎԻԼՍՈՒԻ
ԻՐԱՎԱՐԱՐ ՎՃԻՌԵ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ -
ԹՈՒՐՔԻԱ
ՍԱՀՄԱՆԱԲԱԺԱՆՄԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ԳԻՐՋ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԵՐԵՎԱՆ 2012

ց(479.25)

2-15

ՀՏԴ 941(479.25) : 341

ԳՄԴ 63.3 (23) + 67.91

Ղ 158

ԵՊՀ Գրադարան

SU0210609

ԽՄԲԱԳԻՐ՝ պատմական գիտ. դոկտոր-պրոֆեսոր Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՊԱԶԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ ՄԻՐՋԱՋԱՆԻ

- Ղ 158 Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար Վծիող Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանաբաժանման վերաբերյալ: Հայկ Ղազարյան, **գիրք Երկրորդ**, Եր. Եղիշ Պրինտ, 2012, 732 էջ:

ԱՄՆ-ի 28-րդ պրեզիդենտ Վուդրո Թոմաս Վիլսոնը (1856-1924) խոր ակոս է գծել համաշխարհային պատմության մայրուղիներում: Նա կերտել է հարուստ, միաժամանակ նախանձելի կենսագրություն. պատմության և իրավագիտության դոկտոր, Պրինստոնի համալսարանի երկարամյա ռեկտոր, Երկու ժամկետում (1913-1921) ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ, Խաղաղության գծով Նորելյան մրցանակի դափնեկիր, Ազգերի լիգայի հիմնադիր, հոչակավոր «Տասչորս կետերի» հեղինակ, Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի կենտրոնական դերակատար, պետականազուրկ փոքր ազգերին ինքնուրուցնություն տալու ջատագով: Ահա նրա կյանքի մի քանի դրվագների համարուտագրությունը միայն:

Քարեքախտաբար, Վ.Վիլսոնի կյանքի և գործերի մասին աշխարհի բազում լեզուներով ստեղծվել է **ծովածավալ** գրականություն, **դժբախտաբար,** հայ ժողովրդի կյանքում նրա ունեցած բախտորոշ դերակատարությունը, հանիրավի, չի արժանացել պատշաճ ուշադրության:

Սույն նենագրության **Երկրորդ գրքով** հեղինակը խախտում է այդ լրությունը և հենվելով նորահայտ փաստերի վրա՝ փորձ է անում ներկայացնել Արևմուտքի այդ եզակի մարդու անգնահատելի դերը արյունաներկ թուրքական բռնապետությունից Հայաստան աշխարհի ազատագրման գործում: Սեփական առողջության, կյանքի վստանգման գնով, կորցնելով իր դեկաված երկրի գերագույն մարմնի վստահությունը, Վ. Վիլսոնը հայ ժողովրդին տվեց ազատ, անկախ, միացյալ Հայաստան տերության կարգավիճակ, դեպի ծով Ելք ունենալու հնարավորություն: Երախտագետ հայ ժողովուրդը վիլսոնյան փաստաթղթերը պետք է ներկայացնի միջազգային դատարանին և Թուրքիայից ստանա այն, ինչն իրեն է պատկանում:

ՀՏԴ 941(479.25) : 341

ԳՄԴ 63.3 (23) + 67.91

231668

ISBN 978-9939-52-526-6

© ՊԱԶԱՐՅԱՆ Հ. Ա., 2012 թ.

Գրքի կազմը՝ ՎԱՐԱՆ ՔՈՉԱՐԻ

Հայ ժողովուրդը ցեղասպանության դարադարձին ընդառաջ (մփավոր Էսքիզներ)

-1-

Առդեն մեկ դար է (փոքր-ինչ պակաս) մեզ բաժանում դժմակ այն օրերից,
երբ երիտրուրական գայլախումբը, ետևից զցած բուրք ու քուրդ Վայ-
րենաբարյո, ավարածարավ ամբոխին, ցեղասպանության ահուելի գերանդիով
զանգվածորեն հնձեց կայսերահպատակ այլադավան և այլալեզու **բալկանյան**
զրեք բոլոր ազգերին (հատկապես՝ բուլղարներին), ապա **հայերին, հույներին**
ասորիներին, արաքներին, եզդիներին: **Ընդգծենք**, որ բուրքերն ու քրիերը ի
սկզբանե ջարդարարներ են եղել և **Արամար** ցեղասպանության են ենթարկել ոչ մի-
այն հայ ժողովրդին: Նրանց «մասնագիտությունն է եղել» մարդասպանություն՝
այն էլ՝ **ազգովին, համայնքներով, խմբերով:**

Ինչպես վերոհիշյալ ջարդարարները, այնպես էլ (առավել ևս) սրանց հաջոր-
դած, վերջիններիս «**բողած պակասը լրացրած**» **Մուսլիմաֆա Քեմալի** ու **Քյա-
զիմ Կարաքերիրն** օսմանյան լայնարձակ կայսրությունը դատարկեցին քրիստո-
սապաշտ հպատակների վերջին շառավիղներից: Ըեմալականներն իրենց ջար-
դարարության պրոցեսն ավարտեցին **Արևելյան Հայասպանությունը:**

Ազերինների մասնակցությամբ նրանք ջանացին հայազրկել հայոց հինավուրց
ոստան **Նախիջևան** քաղաքն ու նրա շրջակա հարյուրավոր հայկական գյուղերը,
զավել իր հերոսությամբ զարմանքի ու հիացմունքի արժանի **Լեռնային Ղարա-
բաղը**, մոխրակույտի վերածել ամրակուռ բերդաբաղաքներ Կարսն ու **Արդահա-
նը**, անարիկ **Շուշին** և **Հոմերոսի** վիճարկվող հիսյրենիք համարվող հոնիական
ծովածոցին առափնյա գեղատեսիլ **Զմյուռնիան** (Խզմիրը):

Երկու տարում քեմալականները վերանվաճեցին պատմական Հայաստանի
գրեթե զույգ հատվածները, ասպատակեցին, ավերեցին, բատիս բուն իմաստով
հայազրկեցին **Ալեքսանդրապոլը** (Գյումրին), չոքեցին **մայրաքաղաք Երևանի**

դարպասներին դեմ հանդիման: Երևույթը սովորական ջարդ չէր, երկվողմանի պատերազմ չէր, տղամարդը տղամարդու դեմ մղվող կոփվ չէր, այլ վաղամտածված, պետական մակարդակով իրականացված մի եղբույթուն էր, որին **ցեղասպանություն, մեծ ոճի, գենոցի, հայասպանություն (արմենոցից) անվանումներից, բնութագրումներից բացի ուրիշ բնորոշում դալ չես կարող:**

1890-1922 թվականներին **երեք շրջափուլով** ոչնչացվել են, ցեղասպանության զոհ են դարձել **երկուս և կես միլիոն հայեր**, վեց հարյուր հազար հույսներ

 (միայն 1876 թ. ապրիլյան ապստամբության ժամանակ զոհվեցին 300 000 հույներ), **ուրիշ հարյուր հազար ասորիներ**, շուրջ կես միլիոն եղիներ, **մեկ միլիոն արարներ**:

Այսօրվա թուրքերն ու Ծովոքիան հայ ժողովրդից խլել և իրենց բռնատիրությանն են կցել **երեք հարյուր քառակինգ հազար քառակուսի կիումետրի հասնող** հայոց պատմական հայրենիքը, այսինքն՝ ողջ **Արևմտյան Հայաստանը, Հայկական Կիլիկիան, Կարսի մարզն ու Երևանի նահանգի մասը կազմող Իգդիր-Սուլթանու զավառները**: «Փոքրիկ» թուրքերը, նույնիսկ խախտելով Կարսի թուրքամետ պայմանագրի հոդվածները, «Վերջնականապես» հայազրկեցին և տիրացան **Նախիջևանի նահանգին**:

Չբավարարվելով կատարածով, **ազերիները** նախադավը շունեցող բարբառությամբ և վանդալիզմի մերողներով այսօր էլ պատերազմ են հայտարարել հայկական սրբազն մասունքներին՝ խաչքարերին, և ոչնչացնում են դրանք՝ **անհիղթ ու անիսպիր**: Նրանք նպատակադրվել են թուրքացնել-խալամացնել հայկական հողն հայրենին, ջուրը, օդն ու նույնիսկ բնությունը: Վայրի խուժանին դա չի հաջողվի: Երկիրը տեր ունի: Միևնույն է, կզա ժամանակ, երբ նրանք հարկադրված կլինեն վերադարձնել Նոյ նահապետի իջևանած հայկական առաջին քաղաքը՝ **Նախիջևանը**:

Թուրքական վանդալիզմը ծնունդ էր առել **գորշ գայլերի** պաշտամունքի սկզբնավորմանը զուգընթաց, ասել է թե՝ միջնադարում, երբ **Օրիանն ու Օսմանը** օգտվելով ստեղծված նպաստավոր իրադարձություններից, կարծ միջոցում կարկատեցին իրենց բռնատիրությունը և սկսեցին սպառնալ քաղաքակիրք մարդկությանը: Գտնվելով զարգացման ամենահետամնաց, այսինքն՝ **Առևտական մակարդակի վրա**, նրանք սկսեցին ավերել նվաճած երկրների հոյակերտ հուշարձանները, խաչազմբեր վանքերն ու եկեղեցիները, մշակութային արժեք ներկայացնող բոլոր շինությունները:

Հայաստանն ավերվեց **Մեծ եղեռնի դարիներին**: Երկու հազար հինգ հարյուրի հասնող հայոց հոգևոր կենտրոնները կամ հողին հավասարվեցին, կամ էլ դարձվեցին քուրդ բարբարուների անասնազումներ: Կրակի հրեղեն քոցերի կերակուր դարձան հազարավոր ճեղագրեր: Նույնիսկ անհետացան **մեծն Խորենացու և հանճարեղ Նարեկացու Ճեղագիր, բնագիր մագյանները**: Վայրենի, բարբարոս քրդերն ու թուրքերը հայոց հանճարի նմուշներից խարույկ էին վառում, որպեսզի իրենց «ջարդված ճեղքերը տաքացնեն»: Քահանաներին բերում կանգնեցնում էին այդ խարույկների կողքին և խոշտանգելով ասում, թե՝ զնացեք ճեղք Քրիստոսին բերեք, թող իր սրբազրերն ազատի այրվելուց:

Երկարացները թուրք ու թուրք բորենիները Հայաստանը վերածեցին անմարդաբնակ անապատի, և հայ ժողովրդին հասցրած նրանց նյութական վճա-

սի չափը կազմում է շուրջ հարյուր միլիարդ ամերիկյան դոլարի: Հիմնականում այս գումարի վճարման պարագան է վախեցնում Թուրքիայի Հանրապետությանը, որպեսզի ճանաչեն Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստը:

Հարյուրամյա հեռավորությունից մենք անհրաժեշտ ենք համարում գոնե մեր օրերում պարզել Թուրքիայում ցեղասպանություն կատարողների **ազգային, դասային ու դասակարգային կազմը**, քանի որ կոնունիստական վարչակարգի յոթ տասնամյակներին նուրբ, բարդ և նյարդեր շոշափող այս խնդիրը ևս գլխիվայր շուրջ տված էր ներկայացվում: Ավելի կարճ բանաձևն էր, թե **բուրքահպատակ քրիստոնյա ազգերին ցեղասպանության են ենթարկել բուրք աղաներն ու բուրք բեկերը:** Լավ կլիմեր, որ այդպես լիներ, բայց, ցավոք, այդպես չեր, դա սուտ էր, դա սիսալ էր, պատմության նենգափիխում էր:

Հայ, հույն, ատրի, եզդի և արար ժողովուրդներին ցեղասպանության են ենթարկել բուրք և բուրդ ժողովուրդները: Չնչին, աննշան բացառություն են հանդիսացել իսլամապաշտ որոշ ընտանիքներ, որոնք տոկոս չեն կազմել: Դիմենք փաստերին:

Կասկածից վեր է, որ հանուր մարոկության արշալույսից պատմության ծայրաթերը սկզբնավորած հայ ժողովուրդն իր հազարամյակների **ավանդույթներով, ինպելեկպով, զարգացման մակարդակով** անհամեմատ ավելի բարձր էր կանգնած բալանի ու կողոպուտի մեջ վարժված, մակարուծային կյանքով ապրող, դեռևս օրինավոր **գիր ու դպրություն չունեցող բուրք տիրապետող ազգից** և քաղաքական իշխանությամբ պայմանավորված՝ գերակայող **մահմեդապաշտի իսլամադավաններից:**

Վայրենաբարո, բարբարոս այդ ցեղախմբերը միջինասիական ավազապատ անապատներից իրենց հետ բերել էին «**վրանջացող նժույգներ**», ճանապարհին ընկած նվաճված ժողովուրդների վրա փորձարկած «**արյունաթարախ սրեր**». Սինչև XX հարյուրամյակի շրամուտքն էլ բուրքերը մնացին իբրև «**վայելող ազգ**», վաստակելու, արարելու վարժված չլինելով, ապրեցին քրիստոնյա, հպատակ ազգերի աշխատանքի հաշվին՝ նրանցից խելով ոչ միայն քրտնաքրոր ջանքերի դժվարաստեղծ պտուղները, այլև աստվածատուր տաղանդը, հանճարի փայլատակության արտահայտություն դարձած միտքը, բնական գեղեցկությունը, կառուցղական արվեստն ու վերակառուցղական հմտությունը: Բոնության ուժին կորնած արևախանձ, կրկնագագար, մազակալած արտաքին ունեցող բուրք այդ ուսան փոխեց ամուսնության ծեսն ու բովանդակությունը, քրիստոնյաներից խելով կինն ու աղջիկը, վերափոխեց իր արտաքինը, բայց ոչ դաժան հոգեկան աշխարհն ու արյունախում բնավորությունը:

Թուրքը մնաց բուրք՝ ոչինչ չմոռանալով և ոչինչ չսովորելով: Ուսւ նշանավոր դիվանագետ, արևելագետ **Ա. Կոլյուրակինը** լավ գիտեր Թուրքիան և բուրքերին: Նա ճիշտ էր բնութագրում, որ բուրքը եղել էր և մնում էր ուազմատենչ, վաչկատուն, թալանով ու ավարառությամբ պարապող, անընդունակ մի ցեղ, որը ոչ միայն անկարող էր հոգեսոր և նյութական արժեքներ ստեղծելու, այլև սեփական վաստակով ապրելու¹: «**Թուրքը, – շարունակում է Ա. Կոլյու-**

¹ Դայկ Դազգայան, Կրևմտահայությունը ցեղասպանության նախօրյակին, Երևան, 2001, էջ 23-28:

բակինը, – ծույլ էր, այլասերված ու ծախու: Հարեմային կյանք, հարքեցողություն, բղրախաղ, բամբասանք ու բանսարկություն՝ ահա այն ամենը, ինչը խժում էր նրա ամբողջ ժամանակը և ունակությունները (ընդգծումները մերն են – Հ. Ղ.)»¹: «Երիտասարդ կամ «նոր» բուրքեր կոչվածները, – գրում է Հայկազն Ղազարյանը, – ավելի թքու ազգայնամոլներ դարձած էին. զառան մորքու դակ իրենց մեջ նսփած էր հին զայլը (ընդգծումները մերն են – Հ. Ղ.)»²:

Բուլղար նշանավոր հրապարակախոս **Դիմիկը Ա Սպիրովը** «Հայաստանը և սուլթան Աբդուլ Համիդը» ենթավերնագրված աշխատության էջերում խոր վերլուծության է ենթարկում ու դատապարտում բուրքալան ցեղախմբերի նողկալի վերաբերմունքը մարդկության հանդեպ՝ արծանագրելով, որ չնայած բուրքերը դարեր առաջ կործանեցին բյուզանդական երեմնի հզոր կայսրությունը, տիրացան եվրոպական մի շարք այլ երկրների, այդուհանելերձ, ոչնչով չփոխվեցին: **Ճիշտ է, նրանք շփվեցին Եվրոպայի տնտեսական կյանքին, այս կամ այն կերպ աղերսվեցին նրանց լուսավորությանն ու մշակույրին, բայց կամ չկարողացան, կամ էլ չուզեցին յուրացնել այդ ամենը՝ մնալով իրու վայրագ ցեղ, արժանանալով սպրկացված ժողովուրդների ավելությանն ու արհամարհանքի՛:** Բուլղարացի ժամանակակից ականատեսի ճշմարտացի դիտարկմամբ՝ կրօնական մոլեռնադրությունն է գլխավոր ազդակներից մեկը, որ բուրքական ցեղերին դատապարտել է հետամնացության, ընչարացության ու խավարամոլության: Հեռանկարում ևս Սպիրովը բուրքերի ցեղային նկարագրի ոչ մի բարեփոխում կամ ազնվացում չի նկատում: Ահա թե ինչպես է նա բնութագրում XIX դարավերջի Թուրքիան, Համիդի գլխավորած բուրքերին. «**Թուրքիայի նման մի պետքությունից, որպես ամբողջ բնակչության ճակարագիրը կախված է զինվորականից կամ ցանկացած ասիացու ղեղին-կանաչ չալմայից, որի դերը բախսի բերմամբ Սպամբուլում դարձել է մեծավոր, և որպես «արդարադագության» կամ «սոֆքայական» կառավարության որևէ անդամի կես կամ բառորդ գլխի հիվանդությունը դարերով բռնագիրական այս պետքության մեջ համարվում է կարեւոր իրադարձություն, որպես բաղնիք զնալը կամ չգնալը, պալատական հարեւները, սրանչելի հարճերը դառնում են բաղարական դրագնապ և դիվանագիրական խնդիր, ի՞նչ կարող են սպասել խնդիրական և բալկանյան բերակդզու բրիսունյաները:**

Թուրքը մինչև ուղևութունը մոլեռանդ է: Ոչ մի բաղարակրություն կամ մշակույր չի կարող ազդել նրա վրա: **Թուրքի մոլեռանդ ուղևոն այնպես է բունավորված և հունցված մահմեդական ուսմունքներով, որ սականայական ոչ մի խունկ չի կարող ազդել նրա վրա:**

Կան բուրքեր, որոնք իրենց կրթությունն ստացել են Եվրոպայում, խոզի

¹ **Ա. Կոլյօնսին,** Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, Тифлис, 1888, стр. 158.

² Հայկազն Գ. Ղազարեան, Ցեղասպան թուրքը, Պէյրութ, 1968, էջ 10:

³ Դ. Ա. Սպիրով, Հայերի սարսափելի կոտորածները (1894-1896 թթ.), Երևան, 1997, էջ 6: «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի» հրատարակչություն, Կարո ճինգույանի թարգմանությամբ և առաջարանով:

ճարպ են ուտում և թասով օղի են խմում, սակայն մոլեռանդությունից չեն ազատվել: **Ընդհակառակը, ապացուցված ճշմարգությունն է, որ կրթված բուրքն ավելի դաժան է, ավելի արյունաբրու:** Սուլեյման փաշան, որը ոուս-քուրքական վերջին պատերազմի ընթացքում ամայացրել է ամբողջ Թրակիան, սրի քաշել Ստարա-Զագորայի բնակչությանը և թագում ծաղկուն քաղաքներ, առաջին քուրք գեներալն էր, որ ամենից ուսումնականն էր, ամենից կրթվածը: Նա արժանավոր **Մոլոկեի** աշակերտն էր, և վերջինս մեծ հույսեր էր կապում Սու Եյմանի հետ: Գերմանական զինվորական շրջանների հանձնարարությամբ Բարձրագույն դուռն այդ Սուլեյմանին հանձնել էր իր լավագույն զորքերը, որոնք, ինչպես հայտնի է մեր ընթերցողին, փոխանակ կովելու մոսկվացու դեմ, պատրաստվեցին բնաշնչել անպաշտպան բուլղարներին: **Կամ Միլիհաղ փաշան, անկանակած, բուրք պետական այրերից ամենակրթվածը, բայց ով չգիտի, թե ինչպիսի զազան էր այդ հոգեսպանը: Ով չգիտի, որ Միլիհաղ փաշան մինչև ուղանուծութը ֆանագիկու էր և արյունաբրու քրիստոնեակիյաց:** Քանի քրիստոնյա հոգիներ ուղարկեց Իրիխին երկրապագելու: Հաֆրզ փաշան, որ ավերակների վերածեց Պանազյուրիշտեն, մի ֆրանսիական ուսումնարանի սան էր: Թուրքն օրը յոթ անգամ աղոթում է Ալլահին և այս յոթնապատիկ աղոթքներում անընդիատ միևնույն բանն է խնդրում մարզարեից: Երկրի երեսից բնաշնչել գյավուրական ողջ աշխարհը՝ յարաղանի միջոցով: Ոչ մի քաղաքակրթություն ի զորու չէ բարելավելու քուրքի բնույթը: Ավելի քան 80 տարի Թուրքիան գոյատևում է **իսլամությամբ:** Ընորիկվ խելապակաս քուրքասերների, ավստրիական զիոնիստներն իրենց փողերը «պետական փոխառություն» բարետես պիտակի տակ տալիս են Թուրքիային՝ տնտեսապես, քաղաքականապես ու քարոյապես բզկտված այս պետությանը, որ անամոքարար այդ նպաստների հաշվին է պահպանում իր հյուծախտավոր կյանքը»¹:

Այս ընդարձակ մեջբերումը մենք կատարեցինք, որովհետև այն ստեղծվել էր 1890-ական թվականներին և մնացել բնութագրական այժմեական ևս հետագա տասնամյակների Թուրքիայի ու քուրքերի համար:

Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանության պատմությունն իր ողջ գիտակցական կյանքի ընթացքում հետազոտել է անվանի մտավորական **Գերսամ Ահարոնյանը:** Նա «Զարբոնք» պարբերականի խմբագիրն էր, Բեյրութում Ռամկավար ազատական կուսակցության վարիչներից, «Յուշամատյան Մեծ եղեռնի» ստվարածավալ հատորի գլխավոր խմբագիրներից մեկը: Ահա թե նա ինչպես է բնութագրում օսմանյան Թուրքիան. «Պատմության այն սակավարիկ կայսրություններն եղած էր օսմանյան կայսրությունը, որոնք կիալկանշերին միայն կողոպուտով ու քանդումով, դիմար շահագործումով և անհաշիվ մսիումով: Ոչի՞նչ շինեցին օսմանցիք, ոչ մեկ հառաջադիմություն արշանագրեցին: Տղուկի պես փական իրենց հավաքակ քրիստոնյա, թե իսլամ ժողովուրդների կոնակին և ամհագորեն ծծեցին անոնց արյունը: Առույգ և զորավոր մնացին՝ այնքան ապեն, որ ծծելիք առագ արյուն կար: Երբ ասպիճանարար արյունաբառ եղան զոհերը՝ նույն համեմակությամբ դկարացավ դգրուկն ալ...: Զարսա-

Աալի չէ բնավ որ ամիկա արագ քայլերով ընկրկեցավ և դակավ կծկվեցավ իր պատյանին մեջ (ընդգծումները մերն են – Հ. Ղ.)»¹:

Դժբախտությունն այն է, որ մարդկության հազարամյակների պատմության էջերը կարմիր են Եերկված այն ծովածավալ արյամբ՝ թափված հին աշխարհից սկսած, այսօրվա նոր դարաշրջանով Եերված: Բոնկվել են նաև անթիվ պատեռազմներ, կոտորվել են անհամար մարդիկ, և ինչքան ժամանակները նորանում են, այնքան պատերազմները թեժանում են, նույնիսկ Երկու անգամ վերածվում **աշխարհամարդերի:** «Քաղաքակրթություն կոչված մարդկային ձեռակերտի պատմության գրեթե բոլոր էջերը արյուն կկարքի դժբախտաբար, - գրում է Գերսամ Ահարոնյանը: - Բոլոր ցամաքամասերուն վրա և բոլոր դարերուն, աշխարհակալներ, թե տիտղոսավոր ավագակներ «թշնամին» ջարդված են հազարներով, հարյուր հազարներով, միլիոններով՝ վասն վառքի, կողոպուտի ու տիրակալության: Եվ այս տեսակետով՝ իրարու ըսելիք չունին պատմության մեջ «մեծ» որակավորման արժանացած պետությունները»: Անժխտելի է նաև, որ պատերազմների ժամանակ Երկուստեք թափած արյունը տարբերվում է զանգվածային այն ջարդերից, որոնք կիրառվել են մեծերի կողմից՝ փոքրերի նկատմամբ, ունեն պայքարի անհավասար սկզբունքներ և իրավամբ ստանում են ցեղասպանություն անվանումը:

«Այդ բարբառնելի, ահազդեցիկ մարդկային դրամային մեջ, - շարունակում է Գերսամ Ահարոնյանը, - եղած են ցեղեր կամ ազգեր սակայն, որոնց միակ «առաքելությունը» եղած է կարծեք ոճիր գործել քանդել, ավերել քալանել: Մինչ իսպանացիր կամ անզիացիր... սպանելեն եղր սկսած են շինել ու քաղաքակրթություն կերպել, անդին եղած են սակավարիկ ցեղեր, որոնք միայն իրկիզած են ու բնաջնջած և ենքո ոչինչ սպեղծած են, ոչինչ կերպած: Ահա այդ վերջին դեսակի ցեղերուն ցանկին գլուխը գրված է բուրք: Յեղ մը, որուն գլխավոր մասնագիտությունը եղած է ցեղասպանությունը, որուն գլխավոր «շնորհը» եղած է քանդումը: Անիկա «մարդը մարդու դեմ գայլ» չէ եղած, այլ՝ «գայլ՝ մարդու դեմ գայլ եղած է, - զիշապիչ գայլերու ոհմակ պարզապես ու լինապես: Եվ իզուր չէ, որ բուրքը իբրև ցեղային խորհրդանշ նախընկրած և որդեգրած է Գորշ գայլը»²:

Ակամայից կարծես թե զայրույթ, մի քիչ էլ վիրավորանքի երանգ կա Եղեռնից մազապուրծ ընտանիքի վերջին շառավիղներից մեկի՝ սփյուռքահայ հրապարակախոսի վերոհիշյալ տողերի մեջ: Բայց չէ՝ որ այդպիսին է իրողությունը: Ապացույցներից բերենք միայն մեկը. Երեկ, այսինքն՝ 1995 թ. բուրք «դեմոկրատական մտավորական» Դուրս Արդուկադիրը հրապարակեց հետևյալ տողերը. «Ոչ բուրքերը – կամա թե ակամա հանդիսանում են բուրքերի թշնամիները, - գրում է նա, - քանզի նրանք չունեն մեր ազնվարտը, վեհանջն զծերը»: Ստացվում է այնպես, որ աշխարհի քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդները, ինչպես նաև մահմեդապաշտ, ոչ բուրք մյուս ժողովուրդները, քանի որ չունեն բուրքերի «ազնվարտը և վեհանջն զծերը, հետևաբար՝ նրանք բոլորը բուրքերի թշնամիներն են:

¹ Գերսամ Ահարոննեան, Մեծ Երազի ճամբուն վրայ, Բ տպագրություն, Պեյրութ, 1964, էջ 57-58:

² Նույն տեղում, էջ 59:

Թուրքական ցեղասպանությունն այսօր ևս շնչում է Բոսֆորի ափերին, քանի որ քրդերի և ոչ թուրք հպատակ այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունը շարունակվում է օրը ցերեկով, առանց արգելքի: Թուրքերը, այս, գրեթե ողջ ազգը և ոչ թե միայն կառավարող շրջանները, հայերից և քրդերից զատ, գուցե և ավելին, թունոտ ատելությամբ են լցված Ռուսաստանի, ոռոս ժողովրդի, ընդհանրապես սլավոնական ցեղակրոնական միավորման դեմ: Յուրսել Օսման Սերչենգեշտին «Ենի Խսթանրուլում» (Նոր Խսթանրու, 2. IX. 1967) գետեղված պանթուրքիստական թույնով ներծծված հողվածում ոչ միայն պահանջում է օսմանյան լայնածավալ կայսրության վերակենդանացումը, այլև նախկին ԽՍՀՄ իսլամապաշտ երկրներից «ոռուսներին դրուս վոնդելը»: Նա գրում է. «**Ռուսները պետք է հեռանան թուրքական երկրներից՝ Կովկասից, Թուրքմենիայից, Ղազախստանից, Աղրքեջանից, Ռոգբեկստանից, Յակուտիայից... Կովկասը և Աղրքեջանը պետք է Թուրքիային բռղնել»: Ճիշտ է բնուրագրում պատմաբան, պրոֆ. Մ. Արզումանյանը. «Լինելով բրդով ուսիսի, նա լկուարար քարոզում էր «Անապոլիայի ամեն մի անկյունում բնակվող իսլամ բուրքը... ուսից ավելի քաղաքավարի է, ավելի մարդկային»:**

Թուրք բարբարուների գործած չարիքների անպատիծ մնալը, անցյալ դարակզբի ցեղասպանությունը հավուր պատշաճի չդատապարտելը, թերևս, պատճառներից մեկը դարձան, որպեսզի հիտերյան ֆաշիզմը կրկներ գենոցիդը իրեաների, լեհերի, ոռուսների և սլավոնական այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Բուխենվալդի և Մայդանեկի համակենտրոնացման ճամբարները կարծես թե կառուցել էին այն թուրքերն ու գերմանացիները, որոնք 1915 թ. հսկում էին Դեր Զորի հայասպան «կենտրոնակայանները»: Քիչ թե շատ բանական մարդ արարածն այլս չէր կարող դիմանալ սահմոկեցուցիչ այն արարողությանը, եթք տեսնում էր վառարանում այրված հարյուր հազարավոր 3-5 տարեկան երեխաների կոչիկները: **Դրանք Միջազգեկորում չեն, այլ Արևմույան Եվրոպայի սրբութ:**

Նյուրմբերգյան դատավարության ժամանակ (20. XI. 1945 - 01. X. 1946) քննարկվեց Երկրորդ աշխարհամարտի գլխավոր հանցագործների հարցը: Այն մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար պետությունների դեկը վարողների նկատմամբ պատմության մեջ առաջին դատավարությունն էր, կայացրած անդրանիկ որոշումը: Միջազգային ուազմական տրիբունալի դատին էին հանձնվել նացիստական Գերմանիայի այն խոշոր հանցագործները, որոնք մեղադրական արողին էին գամվել, խաղաղ բնակչությանը՝ ընդհանրապես, պատերազմի ուազմագերիներին՝ մասնավորապես, տանջամահ անելու, հասարակական և մասնավոր սեփականությունը հափշտակելու, ստրկական աշխատանքը վերակենդանացնելու, փոքր ու անպաշտպան ժողովուրդների բնաջնջման փորձ կատարելու և նմանատիպ այլ հանցագործությունների համար: Նյուրմբերգյան դատարանի բացահայտումներն ու դրանց նկատմամբ ընդունված որոշումները Միավորված ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ՝ հիմնված 12.01.1945) Գլխավոր ասամբլեայի համար հիմք դարձան, որպեսզի անդրադառնար ցեղասպանության հարցին և այդ փաստերից աներ համապատասխան եզրահանգումներ: